

Branka Manin

Hrvatski školski muzej, Zagreb

UDK 069.5:371.671](497.521.2)

Primljeno: 15. 2. 2021.

Prihvaćeno: 5. 3. 2021.

Stručni članak

ZBIRKA UDŽBENIKA I PRIRUČNIKA HRVATSKOGA ŠKOLSKOG MUZEJA

Sažetak

Udžbenici i priručnici prikupljaju se u Hrvatskom školskom muzeju od njegova osnutka, ali i prije no što je formalno postojao. Posljednjih četrdesetak godina izdvajaju se iz fonda Pedagoške knjižnice Davorina Trstenjaka u zasebnu muzejsku zbirku. Revizijom provedenom tijekom 2018. i 2019. utvrđeno je da Zbirka čuva otprilike 15 650 komada udžbenika i priručnika. Građa se obrađuje računalno i dostupna je istraživačima povijesti školstva, pedagogije i obrazovanja te zainteresiranim pojedincima, a Zbirka pohranjuje i čuva i suvremene udžbenike i priručnike (odobrene od Ministarstva znanosti i obrazovanja).

Ključne riječi: Hrvatski školski muzej (Zagreb)

Zbirka udžbenika i priručnika, udžbenici, priručnici, muzejske zbirke

1. Uvod

I prije no što je formalno postojao Hrvatski školski muzej, a od osnutka Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora¹, prikupljana je građa koja danas čini jezgru zbirki Muzeja. Svrha školskoga muzeja istaknuta je već u publikaciji koja izlazi 1902. i govori o postanku i uređenju Hrvatskoga školskog muzeja, a itekako je aktualna i danas, 120 godina poslije: “U školskom muzeju treba da se odsijeva prošlost i da se zrcali

¹ Hrvatski pedagoško-književni zbor najstarija je učiteljska udruga u Hrvatskoj, osnovana 1871. u Zagrebu, gdje kontinuirano i danas djeluje. U svojim Pravilima Zbor je istaknuo: “... osnivat će si za svoj rad potrebnu knjižnicu i nabavit će si potrebne zbirke” (*Rad hrv. učiteljskih društava*, Zagreb, 1903., str. 82). Tako je počelo prikupljanje najstarijega dijela današnjega fonda Muzeja. Spomenuta knjižnica osnovana je prije samoga Muzeja, 1877. godine. Trideset godina poslije, 19. kolovoza 1901., Hrvatski školski muzej formalno je i svečano otvoren.

sadašnjost školstva dotične zemlje i naroda” (*Hrvatski školski muzej*, 1902, [3]). Govoreći dalje o svrsi školskih muzeja, među inim se ističe i važnost udžbenika i priručnika: “Prema tomu i jest školskim muzejima glavna zadaća (...) d) da prikažu razvitak školske književnosti pojedinih zemalja ili naroda, pa se zato u njima pribiraju sve školske učevne knjige od najstarijih vremena do danas, sabira se ovdje sva pedagoška literatura dotične zemlje, a povrh toga ćemo ovdje naći i biranija pedagoška djela inih naroda” (*Hrvatski školski muzej*, 1902, [3]; podcrtala B. M.).

Školske knjige, udžbenici, prema prvom Statutu Muzeja bile su sastavnim dijelom tzv. historijskoga odsjeka, gdje se prikupljaju uz časopise, učila, školske zakone, propise, nacрте, statističke podatke, programe, slike i sve karakteristično za prošlost osnovnoga školstva (*Hrvatski školski muzej*, 1902, [21]).

Udžbenik se smatra osnovnom školskom knjigom, koja sustavno i didaktički primjereno izlaže sadržaj pojedinoga nastavnog predmeta kojem je namijenjena. Shvaćajući važnost udžbenika, Hrvatski školski muzej tu vrstu građe posljednjih četrdesetak godina izdvaja u posebnu muzejsku zbirku izlučivanjem iz Pedagoške knjižnice Davorina Trstenjaka, koja je sastavnim dijelom Muzeja. Građa Zbirke prikupljena je i prije osnutka i postojanja Muzeja, pa je tako unutar nje i vrijedni dio *rijetkih* izdanja (*rara*).

2. O Zbirci

Zbirka udžbenika i priručnika čuva udžbenike i priručnike koji su se rabili mahom u osnovnim i srednjim školama na prostorima današnje Hrvatske od 18. do 21. stoljeća za sve predmete. Izdvojeni fond (podzbirka) udžbenika i priručnika objavljenih prije 1850. godine (*rara*) obuhvaća 400 jedinica.² Osnovni fond Zbirke udžbenika i priručnika nastao je izlučivanjem građe iz Pedagoške knjižnice Davorina Trstenjaka.

Građa se prikuplja i Zbirka popunjava najvećim dijelom darovima pojedinaca, nakladnika ili ustanova i otkupom, sakupljaju se i recentna izdanja, a obrađuje se računalno.³ Stručnom se obradom provodi dodatna klasifikacija građe u podzbirke, na primjer: početnice, čitanke, školski atlasi, udžbenici povijesti. Fond Zbirke udžbenika i priručnika omogućava uvid u razvoj udžbenika kao nastavnoga sredstva i izvora znanja od prosvjetiteljstva do suvremenoga doba. Građa je smještena u više spremišta na 3. katu Hrvatskoga učiteljskog doma.

2 Fond *rara* sadržava udžbenike i priručnike izdane uglavnom do 1850. godine. Dakako, ima i kasnije izdanu građu ako se radi o rijetko dobavljivim izdanjima udžbenika, prvim izdanjima, važnim udžbenicima i priručnicima nekoga nastavnog predmeta i slično, no *najmladim* dijelom ovoga dijela fonda izdanja su početnica iz 1944. godine.

3 Zbirka udžbenika i priručnika posljednjih desetak godina obrađuje se računalno u modulu K++ (jedinstvenoj inventarnoj knjizi Muzeja), namijenjenom obradi knjižne građe, iako je muzejska zbirka, što se nametnulo kao logično rješenje zbog prilagođenosti upisa vrste građe. Prije je inventarizirana u konvencionalnim inventarnim knjigama. Načelo inventarizacije je jedan broj za jednu fizičku jedinicu građe. Osim Zbirke udžbenika i priručnika, u modulu K++ obrađuje se i građa Zbirke učeničkih i školskih listova. U modulu K++ danas je 10 300 evidentiranih predmeta, a evidencija *rare* trenutačno se vodi u posebnim popisima u Excelu. Evidencija građe – primjerice neinventarizirana građa, popisi građe Pedagoške knjižnice Davorina Trstenjaka koja će biti izlučena i obrađena u Zbirci – također se vodi u priručnim popisima u Excelu.

Obilato duhovno mliko...
Zagreb, 1754. (HŠM Mu 901)

Arithmetika horvatska, prva matematika (aritmetika) na hrvatskom jeziku pisana kajkavskim narječjem (HŠM Mu 865)

ABC knisicza... dvojezična je početnica, na hrvatskom i njemačkom jeziku, a sadrži i tekstove na latinskom jeziku (HŠM Mu 785)

Dostupna je na uvid korisnicima, istraživačima povijesti školstva. Građa iz Zbirke omogućava uvid u razvitak didaktičko-metodičkoga oblikovanja udžbenika i priručnika, oblikovanje udžbenika, sadržajne promjene s promjenama nastavnih planova i programa (kurikuluma), nastavne predmete, liberalizaciju produkcije i tržišta udžbenika i priručnika i slično. Primjerice, pregledavajući čitanke iz druge polovine i s kraja 19. stoljeća i ove današnje, uočiti ćemo velike razlike među njima. Čitanka 19. stoljeća enciklopedijskoga je tipa i bila je osnovom obuke u čitanju, ali je imala potpomoći i ostale grane jezične obuke i služiti kao udžbenik za stvarnu obuku (znanja iz povijesti, zemljopisa i prirodosnanstva). Bile su te čitanke male realne enciklopedije i sadržavale su tekstove o astronomiji, prirodi, čovječjem tijelu i slično. Sadržaj današnjih čitanke predmetno je određen, pa nailazimo na čitanke iz književnosti, povijesti, zemljopisa... Pregledavajući evidencije Zbirke, moguće je dobrim dijelom pratiti i "postanak" i "nestanak" pojedinih nastavnih predmeta, primjerice domaćinstva, obrane i zaštite, ili predmeta poput ručnoga rada... Moguće je proučavanjem Zbirke uočiti i kako se izmjenjivalo centraliziranje i decentraliziranje produkcije udžbenika – od Carske kraljevske naklade školskih knjiga⁴ u vrijeme Habsburške, odnosno Austro-Ugarske Monarhije, preko pojave drugih nakladnika do poslijeratne (Drugi svjetski rat) monopolizacije i potpune centralizacije i današnje liberalizacije, decentralizacije i hiperprodukcije i nakladnika i autora i naslova udžbenika i priručnika. Mijene se ogledaju i u "nedostatku" udžbenika u pojedinim razdobljima – pri promjeni društveno-političkoga sustava – *stari* udžbenici izašli su iz uporabe, a u relativno kratkom vremenu *novih* udžbenika još nije bilo.

4 Osnovana 1772. u Beču.

Katekizam za učenike početnih škola. Zagreb, 1854. (HŠM Mu 2095)

Počela siloslovja – ilustrirani udžbenik fizike za niže razrede gimnazije. Zagreb, 1854. (HŠM Mu 3088)

Ilustrirani udžbenik kemije P. Žulića. Zagreb, 1866. (HŠM Mu 909)

Pregledavajući najstariji dio fonda, a imajući na umu didaktičko-metodički instrumentarij i didaktičku organizaciju udžbenika, uočavamo da su ti *stariji* udžbenici bili “samo sadržaj”. Dakle, osim onoga što je trebalo učeniku prenijeti ili što je imao usvojiti, nije bilo nikakvih drugih sadržaja. Postupno se pojavljuje ilustracija (da bi se zorno predočio sadržaj ili pojam). Upravo prateći udžbenike tijekom vremena, uočavamo i njihov didaktičko-metodički evolutivni put i promjene u njihovu izgledu. Osim osnovnoga sadržaja u udžbenike se uključuje didaktičko-metodički instrumentarij, sve više ilustrativnoga materijala, a udžbenici (posebice posljednjih tridesetak godina) postaju dizajnirani, poput suvremenih modnih ili sličnih časopisa, “šareni”, vizualno privlačniji. Učitelji/nastavnici/profesori udžbenike mogu izabirati, neki se pokazuju više, a neki manje uspješnima, a pregledavajući građu Zbirke, možemo pratiti i koliko je koji udžbenik izdanja doživio i tako “mjeriti” njegovu kvalitetu i uspješnost (što nije bilo moguće dok je produkcija bila centralizirana i monopolistička – samo jedan ili dva nakladnika i odabrani autori čija su se izdanja ponavljala desetljećima – jer su broj izdanja i “trajanje” bili uvjetovani upravo time).

Zbirka nam otkriva autore i udžbenike koji su postali sinonimima za pojedine nastavne predmete⁵, a svakoga bivšeg učenika emotivno “pomakne” susret s gotovo zaboravljenom početnicom, čitankom, lektinom ili kakvim udžbenikom matematike ili fizike.

5 Primjerice početnice, tzv. abc knjižice, imen knjižice i abecedari iz 18. i 19. stoljeća, spominjane enciklopedijske čitanke za pučke odnosno osnovne škole, ili pak *Elementa Latina* (autora Gortana, Gorskog i Pauša), koja je između 1949. i 2007. doživjela četrdeset izdanja, kao i početnice i čitanke Viteza, Antošice ili pak naslovi koje pamte generacije – *Sunce na prozorčiću*, *Zlatna lada*...

Otprilike 400 naslova udžbeničkih izdanja do 1850. (ili onih tiskanih kasnije, ali važnih u kontekstu nacionalnoga kriterija – na hrvatskom jeziku, ili nekoga drugog – primjerice prvi poznati udžbenici hrvatskih autora) na neki način zrcali i čitavu Zbirku (u kojoj je više od petnaest tisuća udžbenika i priručnika). Udžbenici su to iz različitih predmeta, prva izdanja na hrvatskom jeziku i važna izdanja po

Ilustrirani udžbenik prirodopisa za niže razrede srednjih škola. Zagreb, 1875. (HŠM Mu 3115)

nekom drugom kriteriju.⁶ Uzimajući u obzir količinu građe i činjenicu da se Zbirka i dalje popunjava, ali i upite naših korisnika, mogli bismo za gotovo svaku nastavno-sadržajnu cjelinu formirati posebnu podzbirku (početnice, čitanke, školski atlasi, radne bilježnice i slično ili pak udžbenici i priručnici za hrvatski jezik i književnost, strane jezike, matematiku, povijest, zemljopis...). Nažalost, nakladnici nemaju zakonsku obvezu dostavljati po jedan primjerak udžbeničkih izdanja za Zbirku, čime bi bilo riješeno sustavno i kontinuirano popunjavanje fonda. Hrvatski školski muzej time bi utvrdio poziciju referentnoga mjesta za sve zainteresirane korisnike i istraživače problematike udžbenika i priručnika i u širem kontekstu povijesti i sadašnjosti obrazovanja i školovanja.

U stalnom postavu⁷ izloženi su udžbenici prema tematskim cjelinama, pružajući presjek po nastavnim predmetima i kriteriju važnosti. Najvećim dijelom to su izdanja iz 19. i početka 20. stoljeća koja su se rabila na prostoru Habsburške, odnosno

- 6 Najstariji udžbenik koji se čuva je *Praxis catechetica*... Matthiasa Heimbacha izdan 1719. godine. Prvi udžbenik matematike *Aritmetika Horvatszka* Mije Šiloboda Bolšića, izašao 1758. u Zagrebu, sastavnim je dijelom rijetkih izdanja, kao i *Zemljopisje u matematičkom, fizičkom i političkom obziru* (1850.), jedan od najstarijih udžbenika zemljopisa za gimnazije. Posebno valja istaknuti i dva izdanja *Osjetilnog svijeta u slikama* utemeljitelja novovjekovnoga školskog sustava i moderne pedagogijske znanosti Jana Ámosa Komenskog (bečko iz 1776. i četverojezično – latinski, njemački, talijanski i francuski – iz 1777., izašlo u Nürnbergu), udžbenika, ilustrirane školske knjige za djecu koja se nakon prvoga izdanja na latinskom i njemačkom 1658. brzo proširila po školama u Njemačkoj i drugdje. *Maior Atlas Scholasticus* (Nürnberg, 1752.) iz poznate njemačke kartografske radionice Homannovih nasljednika, izrađen tehnikom bakrotiska, sadržava dva prikaza iz matematičkoga zemljopisa i 36 karata svijeta, bio je namijenjen školskoj uporabi i jedan je od reprezentativnijih primjeraka u Zbirci. Izložen je u stalnom postavu Muzeja.
- 7 Stalni postav Hrvatskoga školskog muzeja otvoren je na Međunarodni dan učitelja 5. listopada 2000. godine. Udžbenici i priručnici izloženi su u dvije tematske cjeline postava: *Učila 1* i *Učila 2*, a raspoređeni su prema najvažnijim nastavnim predmetima krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Od 22. ožujka 2020. stalni je postav nedostupan zbog oštećenja zgrade nastalih uslijed potresa koji je pogodio Zagreb.

Hrvatska čitanka za gimnazije.
Zagreb, 1891. (HŠM Mu 296)

Zemljopisni atlas za pučke škole.
Zagreb, 1912. (HŠM Mu 3093)

Sunce na prozorčiću..., jedan
od onih udžbenika koji pamte
generacije (HŠM 44952)

Austro-Ugarske Monarhije (na latinskom, njemačkom ili mađarskom jeziku, zatim dvojezična izdanja te izdanja na hrvatskom jeziku od sredine 19. stoljeća, kad on postaje službenim). Potrebno je istaknuti dvojezična izdanja početnica (*ABC knjižice* i *imen knjižice*), početnice za područje Vojne granice i za opismenjavanje odraslih. Slijede udžbenici gramatike, udžbenici za gimnazije te nastavne predmete matematiku, vjeronauk, stvarnu obuku, fiziku i kemiju, povijest i geografiju. Presjek izloženih udžbenika, uz ostala učila i pomagala, pokazuje uvažavanje pedagoškoga načela zornosti u školi 19. stoljeća.

3. Rad s korisnicima

Rad s korisnicima, uz obradu, istraživanje i prezentaciju građe te rad s posjetiteljima, iznimno je važan dio svakodnevnoga rada u Zbirci udžbenika i priručnika. Kako Zbirka dobro “pokriva” problematiku udžbenika i priručnika od početka 18. stoljeća pa do danas, korisnicima je nezaobilazno i/ili čak prvo mjesto u istraživanju.

Relevantnost Zbirke dokazuje broj korisnika iz čitave Hrvatske, ali i inozemstva, koji nam se obraćaju i koriste se građom, a posebice “količina” građe kojom se koriste. Informacije o građi dajemo e-poštom, telefonom, slanjem digitalizirane fotodokumentacije. Ipak, najčešći oblik “korištenja” građe osobni je dolazak i neposredni uvid. S obzirom na to da se radi o knjižnoj građi, na uvid dajemo izvornike ili eventualno digitaliziranu građu po odobrenju ravnatelja.⁸ Većina korisnika služi se velikim brojem udžbenika i priručnika (uglavnom od dvije-tri do nekoliko stotina jedinica građe,

8 Pravilnik o uvjetima i načinu ostvarivanja uvida u muzejsku građu i dokumentaciju (2001) u čl. 8. i 9. kaže da se u pravilu daje na uvid građa i muzejska dokumentacija u obliku preslika, odnosno izvorna građa i dokumentacija daju se na uvid samo ako to dopušta očuvanost građe i ako to zahtijeva stručna i znanstvena metoda rada.

često čak i po jednom korisniku). Najčešće i najviše traženi korpus građe jesu početnice, čitanke i udžbenici povijesti. Uglavnom se pregledava sve što se u Zbirci iz određenoga nastavnog predmeta čuva. Priličan broj korisnika često se vraća, odnosno dolazi istraživati ponovno. Na temelju korisničke evidencije i izvješća o radu Muzeja možemo zaključiti da Zbirka ima iznimno važno, nezaobilazno mjesto u proučavanju povijesti školstva i obrazovanja na ovim prostorima.

Udžbenici u stalnom postavu Hrvatskoga školskog muzeja (2000. – 2020.)

4. Zaključak

Zbirka udžbenika i priručnika, jedina takva u Hrvatskoj, u jedinom specijaliziranom povijesnom muzeju za područje školstva u Hrvatskoj, iz dana u dan u 120 godina postojanja Muzeja utvrđuje svoju referentnu poziciju u istraživanjima problematike udžbenika i priručnika kao temeljne školske knjige, ali i šire, u istraživanjima povijesti obrazovanja, školstva i školovanja na prostorima današnje Hrvatske. Osnovni je zadatak Zbirku obraditi i, u skladu s mogućnostima, učiniti što je više moguće dostupnom javnosti i korisnicima (izravnim uvidom u građu, izložbama, katalozima, digitaliziranom građom...). Zainteresiranim istraživačima i korisnicima dostupno je više od 15 500 udžbenika i priručnika. Pregledavajući građu Zbirke, moguće je pratiti različite pokazatelje koji su se u udžbenicima zrcalili: promjene sustava i pedagoških spoznaja, monopolizaciju tržišta, liberalizaciju, evolutivni tijek razvitka udžbenika... Najreprezentativniji, ili po kojem kriteriju važni, bili su izloženi u stalnom postavu muzeja do 22. ožujka 2020. godine.⁹ Neovisno o nedostatku spremišnoga prostora, poželjno bi bilo da nakladnici uvide vrijednost i korisnost Zbirke. Redovitim dostavljanjem primjerka svojih udžbeničkih izdanja Muzeju (što je nekada bilo uređeno Zakonom o udžbenicima) nakladnici bi na neki način stvarali i svoju arhivu udžbeničkih izdanja, koja bi ujedno bila sačuvana i dostupna, a Zbirka relevantna i za budućnost. Interes javnosti i korisnika, količina i relevantnost građe koja se u Zbirci čuva čine ju referentnim polazištem u istraživanjima udžbenika i priručnika.

⁹ Od potresa koji je zadesio Zagreb 22. ožujka 2020. stalni postav Muzeja, zbog oštećenja zgrade, zatvoren je i nedostupan posjetiteljima.

IZVORI I LITERATURA

1. Hrvatski školski muzej:
 - Interna dokumentacija – evidencija korisnika građe Zbirke udžbenika i priručnika.
 - Izvješća o radu.
 - Mrežne stranice. Dostupno na: www.hsmuzej.hr.
 - Zapisnik revizije Zbirke udžbenika i priručnika i priručni revizijski popisi.
 - Zbirka udžbenika i priručnika – modul za obradu građe K++ i dokumentacija Zbirke.
2. *Darovi Hrvatskom školskom muzeju*. (1911?). Zagreb: Hrvatski školski muzej.
3. *Hrvatski školski muzej – njegov postanak i uređenje*. (1902). Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor.
4. *Hrvatski školski muzej 1901. – 2001. : stalni postav*. (2001). Zagreb: Hrvatski školski muzej.
5. *Klasične gimnazije u Hrvatskoj*. (2007). Zagreb: Hrvatski školski muzej.
6. Mrežne stranice Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora. Dostupno na: <http://hpksz-napredak.hr/povijest-hpkz-a/>.
7. Pravilnik o uvjetima i načinu ostvarivanja uvida u muzejsku građu i dokumentaciju. (2001). *Narodne novine*, br. 115. Zagreb.
8. *Sto godina rada Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora 1871-1971*. (1971). Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor.

Branka Manin, Zagreb

CROATIAN SCHOOL MUSEUM'S COLLECTION OF TEXTBOOKS AND MANUALS

Summary

Textbooks and manuals have been collected by the Croatian School Museum since its establishment, but also prior to its formal existence. Over the past forty years, they have been extracted from the Davorin Trstenjak Educational Library and added to a separate museum collection. A review conducted in 2018 and 2019 found the Collection to comprise approximately 15 650 textbooks and manuals. Materials are processed by software and are available to schooling, pedagogy and education history researchers, as well as interested individuals, and the Collection also keeps and preserves modern textbooks and manuals (approved by the Ministry of Science and Education).

Key words: Croatian School Museum (Zagreb)
Collection of Textbooks and Manuals, textbooks, manuals,
museum collections